

Fænomenologisk metode til beskrivelse af menneskers oplevelser

Jan Ivanouw

16. juli 2017

1 Fænomenologisk metode

Der er flere forskellige opfattelser af hvad man skal forstå ved *fænomenologisk metode*. I denne sammenhæng er jeg interesseret i den metode som udvikledes af Edgar Rubin og hans efterfølgere som hjælp til præcis samtale og afklaring af oplevelseskategorier, særligt i forbindelse med perceptionseksperimenter. Rubin var interesseret i at få en god beskrivelse af for eksempel hvordan forsøgspersoner faktisk 'så' forskellige visuelle fænomener, under bortseen fra hvad de eventuelt havde af forventninger om hvad de ville eller burde se. Af særlig betydning var denne indstilling når forsøgspersoner blev præsenteret for forsøgsopstillinger hvor de kom til at opleve fænomener der kunne stride mod deres viden om verden, eksempelvis perceptuelle illusioner. Edgar Tranekjær Rasmussen udviklede et særligt metasprog, *emnelæren*, til at begrebsliggøre forsøgspersonernes beskrivelser af deres oplevelser (Tranekjær, 1956). Emnelæren blev udgangspunkt for en hel generation af psykologer.

Desværre forsvandt hele denne forskningstradition i forbindelse med 1968-oprøret, og den fænomenologiske metode som stringent beskrivelsesredskab er stort set siden blevet glemt. Ved et seminar i 2001 blev Københavnerfænomenologien dog grundigt behandlet, og indlæggene blev publiceret i bogen *Københavnerfænomenologien - bisat eller genfødt* (2001) med bidrag fra mange psykologer. Undertegnede gennemgik hvorledes Tranekjærs emnelære kan bruges til at forstå og klarlægge de kategoriseringsmetoder der anvendes i forbindelse med Rorschachtesten. Nærværende tekst er en forkortet udgave af mit indlæg i denne bog, dog kun omhandlende emnelæren.

Værdien af Københavnerfænomenologien er i dag den stærke betoning af at kortlægge personers faktiske oplevelser, beskrevet på den måde de faktisk foreligger, i stedet for generaliserede sammenfatninger af oplevelserne, og omformulerede fortolkninger af dem, som er det der almindeligvis præsenteres i psykologisk forskning.

Tranekjær Rasmussens emnelære er et metasprog som kan bruges til at beskrive oplevelser og aspekter ved oplevelser.

2 Nogle centrale begreber i emnelæren

Det centrale begreb er *emne*. Et emne står for alt hvad man kan opleve. Emnet kan fremtræde på forskellige måder og have forskellige aspekter. Emnet kan altså være det samme selvom det fremtræder på forskellige måder (ses i den ene eller anden vinkel, høres, smages, forestilles, tales om). Emner kan have en henvisningsrelation til hinanden. Nogle emner trækker andre med sig. Nogle af emnets momenter er betingende for at emnet vil fremtræde. Hvis momenterne således ikke opleves når de er forventede, skifter emnet til at være et andet. Emner kan være på forskelligt abstraktionsniveau og være ‘trinforskellige’ i forhold til hinanden

Emnets identitet på tværs af fremtrædelserne er centralt, og procedurer til at undersøge om der er tale om et bestemt emne er vigtige. I velafgrænsede perceptuelle forsøg kan de potentielt fremtrædende emner begrænses. I dagligdags situationer vil emner imidlertid næsten altid fremtræde som en fortløbende række, som en bevidsthedsstrøm.

3 Tranekjær Rasmussens emnelære

Der har været diskussioner om de filosofiske implikationer af Tranekjær Rasmussens synspunkter, herunder hans ontologi. Her vil jeg ikke komme ind på disse vinkler, men begrænse mig til en gennemgang af emnelæren som et metodisk redskab til brug i praktisk psykologarbejde.

3.1 Emnebegrebet

Tranekjær bruger ordet ‘*emne*’ som en slags ‘pladsholder’ for enhver oplevelse, hvad enten vi taler om oplevelser indenfor tingsverdenen, oplevelse af tilstande, begreber, eller oplevelse af et forhold mellem andre emner. Et emne er med Tranekjærs ord ‘ethvert noget som kan være os bevidst’. Begrebet bliver således alt omfattende og generelt.

Når jeg siger at et emne er os bevidst, mener jeg enten, at vi sanser det eller iagttager det eller føler det, eller at vi tænker på det eller taler om det, f.eks. påstår noget om det, eller at det står for os som værende eller ikke værende, eller at vi elsker det, hader det, frygter det eller længes efter det, drømmer om det osv. (Tranekjær Rasmussen. 1956, s. 27).

En pointe er imidlertid at et emne må afgrænses til at være *en persons* oplevelse på et givet tidspunkt.

Hvis jeg skal beskrive mit bevidsthedsliv i dette nu, må jeg tage alle de emner med, der er mig bevidst, altså foruden emner med subjektpræg også emner med objektpræg som f.eks. bordet foran

mig, lampen på mit bord, den elektriske strøm, der svigtede for lidt siden, da lyset gik ud osv. (ibid, s. 31).

Da sådanne oplevelser kan være forskellige for forskellige personer, og for de samme personer på forskellige tidspunkter, og da der efter Tranekjærs opfattelse findes forskellige invariante principper for emners måder at opføre sig på, er emnebegrebet nyttigt ved at give mulighed for at tale overordnet om typer og klasser af oplevelser på samme tid.

Emner siges at *fremtræde* for en person på et tidspunkt. Emner er karakteriseret ved at kunne have *identitet* over tid. En vigtig pointe bliver at undersøge hvornår et emne opleves at være det samme til forskel fra at være forandret, eller at forsvinde til fordel for et andet emne. Identitet kan opleves umiddelbart eller mere middelbart, ligesom der kan være tale om streng og om mindre streng identitet.

3.2 Emnets fremtrædelsesform

En vigtig pointe er en begrebsmæssig skelnen i emnelæren mellem emnet og *emnets fremtrædelsesform*. Denne skelnen har at gøre med at det samme emne kan optræde, fremtræde på forskellige måder, men dog tydeligvis opleves at være det samme, at have identitet. Det som skifter under de forskellige fremtrædelser er fremtrædelsesformen, mens emnet er det samme og altså siges at bevare sin identitet. Et ofte anvendt eksempel er det synsoplevede emne en tallerken der kan drejes og ses under forskellige synsvinkler og ville skulle tegnes forskelligt (forskellig fremtrædelsesform), mens det er ganske evident at det er den samme tallerken (emne) der er tale om. Andre eksempler er at et emne kan fremtræde i forskellige sansemodaliteter og ved at blive omtalt, *antropisk* som Tranekjær kalder det. Det er for eksempel den samme lærer, Lis, de studerende kan se under forelæsningerne, som de kan høre hvis de lukker øjnene, og som de kan tale om senere. Det er også det samme emne der kan fremtræde som en forestilling, når de studerende f.eks. senere ser Lis for sig skrivende noget på tavlen. En pointe er at fremtrædelsesform er bestemt i forhold til en bestemt iagttagelsessituation, og endvidere at personen selv i høj grad er aktiv med hensyn til at bestemme sine iagttagelsessituationer. Det er således ofte via personens egen aktivitet at disse skifter, og emnet derved får andre fremtrædelsesformer.

Et fænomen som ikke er behandlet af Tranekjær, er hvilke lovmaessigheder der gælder for hvad man kunne kalde bredden af fremtrædelsesformer. Hvor én studerende vil nævne at Lis fremsatte et bestemt synspunkt uden at 'Lis' fremtræder på anden måde end som et ord (antropisk), vil en anden studerende måske både se og høre Lis for sig under samtalen om det synspunkt hun fremsatte. Den anden studerende vil således samtidig (eller i hurtig følge) opleve Lis fremtræde med flere fremtrædelsesmåder, mens den første studerende blot vil opleve Lis med en enkelt fremtrædelsesmåde. Dette er

emner der vedrører perceptuel stil. Et begrebsmæssigt uafklaret spørgsmål i emnelæren er det om man vil betegne den anden studerendes måde at opleve læreren på som én fremtrædelsesform med momenter fra forskellige sansemodaliteter og fremtrædelsesmåder (antropisk og forstillingsmæssig), eller om man vil sige at denne studerende lader Lis fremtræde med en *række* fremtrædelsesformer på samme tid.

Der er stor plasticitet og foranderlighed i et menneskes oplevelsesverden. Dels skiftes emner til at fremtræde, dels sker det at hvad der før var en fremtrædelsesform for et emne, bliver til et selvstændigt emne. Hvor man således var opmærksom på en tallerken der lå på bordet, kan man med en særlig indstilling i stedet blive optaget af den elipseform tallerkenen beskriver ud fra en bestemt synsvinkel. Det kan for eksempel ske hvis man vil tegne bordet med opdækning. Man kan som studerende til en forelæsning være optaget af det faglige stof der omtales (et emne), men man kan også i stedet være optaget af emnet forelæserens person (et andet emne). Og man kan også skifte indstilling fra at opleve personen 'Lis der taler', til at blive interesseret i hendes dialekt. Hvor stemmen før var fremtrædelsesform for det faglige stof, eller for emnet Lis, bliver den så et selvstændigt emne.

3.3 Umiddelbart og middelbart fremtrædende emner

Et emne kan fremtræde umiddelbart, hvor det er givet at man så at sige direkte har med emnet at gøre, og det kan fremtræde mere *middelbart*, på en måde hvor man ikke har så direkte med emnet at gøre, men emnet snarere opleves som formidlet af et andet emne (fremtrædelsesformen). Ved de umiddelbart fremtrædende emner opleves identiteten af emnet umiddelbart og direkte, ved middelbart fremtrædende emner afhænger identitetsoplevelsen af visse nærmere bestemte kriterier. Det kan være mere formelt definerede betingende momenter. Tranekjær understreger at det er vigtigt ikke at forveksle identitet på forskellige niveauer, streng og mindre streng identitet. En umiddelbar oplevet identitet kan efter mere formale, middelbare kriterier vise sig ikke at holde. Emner man ikke kender så godt (endnu) vil ofte fremtræde mere middelbart. Videnskabelige emner vil ofte fremtræde ganske middelbart, men for den trænede videnskabsmand på området, vil de efterhånden fremtræde mere umiddelbare. Det indtryk en psykolog får af en klient under en samtale vil eksempelvis ofte fremstå som et mere umiddelbart fremtrædende emne, end det testresultat, f.eks. som talværdier på forskellige skalaer, som psykologen kan få fra en psykologisk test vedrørende den samme klient. Men efter længere tids beskæftigen sig med en bestemt test opleves testresultaterne måske mere umiddelbart som udtryk for klienten.

3.4 Emnets momenter

Når emnet fremtræder, er der givet nogle forskellige *momenter*, svarende til hvad der ofte kaldes ‘egenskaber’. Tallerkenen har en bund og en kant, og på kanten er måske et bestemt mønster, ligesom tallerkenen har en bestemt farve. Lis har måske lyst hår og en blå bluse. Hendes stemme har visse klanglige egenskaber.

Det anførte er eksempler på emners *egenmomenter*. Hvad der er egenmomenter kan mere præcist bestemmes ved et eksperiment med sammenkobling af emner. Hvis man forsøger at sammenfatte tallerkenen og tallerkenens form til et samlet emne, har man ikke fået et nyt emne. Tallerkenens form betegnes derfor som et egenmoment ved tallerkenen. Hvis man derimod sammenfatter tallerkenen med det glas og det bestik der ligger udenom til et samlet emne (som f.eks. kunne kaldes ‘en kuvert’), så er dette emne ikke identisk med tallerkenen. Glasset og bestikket er derfor *fremmedmomenter* i forhold til tallerkenen. I nogle tilfælde kan det være vanskeligt at afgøre om et emnes feltmomenter er egen- eller fremmedmomenter. Der er tale om mellembestemmelser mellem egen- og fremmedmomenter som Tranekjær har kaldt *randmomenter*. Eksempel på sådanne *vagt afgrænsede emner* kan være emner i forbindelse med hvilke man taler om forandringer eller ændringer. Idet man siger at noget forandres eller ændres, ligger der en modsigelse deri i den forstand, at når et emne er forandret eller ændret, har vi efter forandringen med et andet emne at gøre; det vil derfor være mere korrekt at sige, at emner forgår eller opstår. Det siger man også i visse tilfælde; men man har dog brug for at skille en særlig ‘opståen’ og ‘forgåen’ ud, nemlig netop den man betegner med ordene ‘forandring’ eller ‘ændring’ (ibid, s. 77). Når man siger at emne har forandret sig eller ændret sig, er der kun sket noget (forgåen eller opståen) med emnets randmomenter. Lis’ hårfarve kan ændres, og dog oplever man (når man lige har kommet sig) at det stadig er Lis man har med at gøre. Opstår der eller forgår der noget blandt emnets egenmomenter, forgår emnet og et nyt emne opstår. Farven på tallerkenen kan f.eks. som regel ikke skifte uden at man oplever at man har at gøre med en anden tallerken. Hvad fremmedmomenterne angår, er der nogle som kan opstå eller forgå uden at emnet forandres. Andre fremmedmomenter kan ikke variere uden at det går ud over emnets identitet.

3.5 Betingende momenter

Momenter som ikke kan skifte uden at emnet mister sin oplevede identitet, kaldes *betingende momenter*. Henrik Poulsen (1972, s. 51) gør opmærksom på at Tranekjærs begreb lægger vægten på momenter der udebliver i en bestemt iagttagelsessituation, men at man også kan komme ud for at der i en ny iagttagelsessituation viser sig nye momenter der er uforenelige med den fortsatte oplevelse af det samme emne. Sådanne momenter kalder Poulsen i

overensstemmelse med Nielsen (1964, s. 96, note 17) *negerende momenter*. Han hæfter sig endvidere ved momenter som selvom deres udebliven eller indtræffen ikke nødvendigvis får emnet til at forsvinde, dog har karakter af noget usædvanligt eller atypisk for det pågældende emne. Sådanne momenter kalder Poulsen *kontingente momenter*. De svarer vel til det som Nielsen sammesteds beskriver på den måde at manglen af betingende momenter i en bestemt iagttagelsessituation i nogle tilfælde ikke fører til at emnet forsvinder, men til at emnet opleves som bevarende sin identitet, men i stedet fremtræder som havende en mangel. I nærværende arbejde vil 'betingende momenter' blive brugt som et overbegreb der også omfatter negerende momenter. Endvidere vil begrebet blive anvendt i den strenge Tranekjærskes forstand at sådanne momenter er afgørende for emnets fremtræden, altså ikke omfattende 'kontingente momenter'.

3.6 Letopdukkende emner

Letopdukkende emner er sådanne som selvom de ikke fremtræder aktuelt, let vil kunne bringes til det. Emnets fremtrædelsesform vil ofte være givet som et *letopdukkende emne*. Umiddelbart opleves emnet selv, men hvis den oplevende f.eks. spørges vil det være selvfølgelig at det fremtræder med en bestemt fremtrædelsesform. "Det er Lis der underviser i dag", siger den ene studerende måske til den anden på vej til at åbne døren ind til undervisningslokalet. "Du mener at du hører Lis' stemme og derfor mener det er hende der underviser", siger den anden. "Ja, selvfølgelig", siger den første (let irriteret). Også emnets momenter vil ofte optræde som letopdukkende emner. "Var det den orange bluse Lis havde på i dag?" spørger den ene studerende og den anden svarer: "øh, næ den var da for resten blå".

3.7 Emner der nærmere skal bestemmes

Der findes en bestemt type emne der fremtræder som *emner der nærmere skal bestemmes*. Et emne kan for den oplevende person være givet som ukomplet, som noget der skal undersøges og præciseres nærmere. Fra matematikundervisningen vil skoleelever for eksempel være bekendt med at x og y er foreløbige emner som skal nærmere bestemmes (ved at løse ligninger), og psykologer vil i første samtale kunne opleve klientens symptombeskrivelse som fremtrædelsesform for et emne der f.eks. kan kaldes 'klientens problematik' eller 'klientens diagnose' og som nærmere skal bestemmes.

3.8 Relationer mellem emner

Man oplever ofte *relationer* mellem emner, og emner fremtræder som indordnet i en bestemt emneverden. Eksempelvis hører vores forelæser, Lis for en studerende sammen med gruppen af lærere, eller måske mere generelt

‘universitetsverdenen’. Der foreligger for den studerende en *indordningsrelation* mellem Lis og universitetsverdenen. *Samhørighedsrelation* er betegnelse for en særlig tæt relation mellem emner. Eksempelvis vil en glemt taske i undervisningslokalet måske stå med stærk sammenhængsrelation til Lis, som ejer den og måske har glemt den. Når et emne hører til en bestemt emneverden, kan man sige at de øvrige emner i emneverdenen er emnets *feltmomenter*. Ordet *felt* refererer til den omtalte emneverden. Når man refererer til et emnes feltmomenter bør man altså angive hvad feltet er. De emner der fremtræder samtidigt med et givet emne, kaldes emnets *fremtrædelsesfelt*. Som regel er flere af emnerne i fremtrædelsesfeltet betingende momenter for emnet. Tranekjær skriver at såvidt han kan se er sammenfatningen af de *aktuelt fremtrædende* betingende momenter det samme som emnets fremtrædelsesform (ibid, s. 81).

3.9 Klasser af emner

Et emne kan tilhøre forskellige emneverdener på en gang. Et emne kan være betingende moment for flere emner på en gang. Det gælder især emner der kan være til stede flere steder på en gang, så som oplevede farver, former, størrelser og retninger. Det er givet i oplevelsen at dette emne ‘hvid’ kan være til stede flere steder på en gang. Hvis et emne på en gang er fremtrædelsesform for flere emner, udgør disse en klasse eller en art. Medlemmerne i en klasse kan have flere betingende momenter fælles.

Der kan være to forskellige forhold imellem emner og de klasser de kan være medlem af. I det ene tilfælde foreligger emnet A først, og klassen K konstitueres ved at man opsøger emner der har betingende momenter fælles med A. Emnet A er således et der primært fremtræder.

I det andet tilfælde foreligger klassen K i forvejen, og man konstaterer ved brug af en eller anden form for empiri, at emnet B – ved at have bestemte betingende momenter – tilhører K. I dette tilfælde fremtræder klassen K som det primære.

3.10 Abstrakte emner

Abstrakte emner er sådanne som dannes af andre ved at sammenfatte dele af deres betingelsesfelt, men ikke hele betingelsesfeltet. Man ser netop bort fra noget af betingelsesfeltet for at komme til det abstrakte emne.

3.11 Trinforskellige emner

Tranekjær beskriver emner i forhold til hinanden som trinlavere og trindhøjere. Trindhøjere emner er sådanne der har *alle* det første emnes betingende momenter og dertil nogle flere.

Trindhøjere emner har flere fremtrædelsesformer end tilsvarende trinlavere, idet disse jo er fremtrædelsesformer for emner der også har andre fremtræ-

delsesformer. Eksempler på trindhøjere emner er videnskabelige emner som er mere veldefinerede end tilsvarende dagligdags begreber. De dagligdags forekomster vil i mange tilfælde udgøre eksempler, specielt tilfælde af det som omfattes af det videnskabelige begreb. Trindhøjere emner er altså ved at have *flere* betingende momenter væsensforskellige fra *abstrakte emner*, som netop dannes under bortseen fra nogle betingende momenter.

3.12 Gyldighed

Når et emne opleves som visende hen til et andet emne, f.eks. når en fremtrædelsesform viser hen til det emne hvis fremtrædelsesform den er, kan denne henvisen komme til at optræde med oplevede kvaliteter som man kan betegne med ord som større eller mindre *gyldighed*. (ibid., s 97).

I almindelighed er det kun påstande (altså antropiske fremtrædelsesformer) der tilskrives gyldighed eller ugyldighed, sandhed eller falskhed, som så bliver en bestemmelse der som regel må efterprøves ved særlige kriterier. Men jeg vil påstå at ikke alene antropiske fremtrædelsesformer, men alle emner der som fremtrædelsesformer viser hen til det emne hvis fremtrædelsesform det er, kan have sådanne oplevede kvaliteter. Vi kan sige at en sådan henvisen fra fremtrædelsesform til emne kan have noget domsagtigt over sig. Man kan skelne mellem to slags gyldighed eller ugyldighed, som jeg vil kalde *erfaringsgyldighed* og *bestemmelsesgyldighed*. (ibid.)

Erfaringsgyldighed vedrører henvisen fra fremtrædelsesform til emne.

Erfaringsgyldigheden kan opstå eller forsvinde som følge af en vis efterprøven. En foreliggende fremtrædelsesform viser hen til et emne E, hvis fremtrædelsesform den kan være, og man kan da interessere sig for denne henvisnings gyldighed. En sådan interesse medfører som regel at man forsøger på at lade emnet E der vises hen til, repræsentere ved sine øvrige eller i hvert fald ved nogle af sine øvrige mulige fremtrædelsesformer, dvs. at man bringer sig i en række oplevelsessituationer og ser om de lader de emner (betingende momenter for emnet) fremtræde som hører til de pågældende oplevelsessituationer. Sker dette bliver for det første E ved med at fremtræde, men der sker mere end dette. Den omtalte gyldighedskvalitet bliver stærkere og stærkere. (ibid., s. 97).

Omvendt forholder det sig ved henvisningen fra emne til fremtrædelsesform. En sådan henvisen kan have noget ejendommeligt nødvendigt eller tvingende over sig, og dens gyldighed påvirkes ikke som følge af efterprøvende adfærd. Bestemmelsesgyldighed kan ikke bekræftes eller afkræftes ved hvad der fremtræder; men omvendt søger man indtil det der fremtræder

ikke er i strid med denne gyldighed og på den måde har den indflydelse på hvad der fremtræder.

3.13 Emnelæren til beskrivelse af bevidsthedsstrømmen

Der er en tilsyneladende terminologisk vanskelighed i forbindelse med definitionen af et emne. Vanskeligheden består i at der næsten altid opleves flere emner på et bestemt tidspunkt for en bestemt person, men spørgsmålet er hvornår vi taler om et bestemt emne som har nogle momenter (der altså indgår som dele eller aspekter af emnet), og hvornår vi taler om flere emner, som så kan have en oplevet relation til hinanden? Lad os tage et eksempel: En person kommer ind til et spisebord og tænker: “det er jo det gamle mågestel der er kommet frem.” Vi må beskrive denne oplevelse således at mågestellet er emnet og de enkelte tallerkener, fade osv er momenter ved dette emne. I næste øjeblik tænker han måske: “hov, den tallerken er da vist snavset, det er de andre da ikke”. Nu har vi at gøre med et andet emne (den snavsede tallerken), og de andre tallerkener er et emne (eller en samling/klasse af emner), som den snavsede står i en relation til (snavset/ren). De er fremmedmomenter til den snavsede tallerken. Og hvis han tænker videre: “nej det er jo ikke snavs, den er bare meget mere slidt end de andre, der er pletter hvor emaljen er misfarvet”, så har vi stadig at gøre med det samme emne (tallerkenen), men nogle af emnets egenmomenter (de misfarvede partier) fremtræder også. I denne fase af oplevelsen er det stadig tallerkenen der er det emne der står centralt i oplevelsen, men det kan skifte sået moment fremtræder som selvstændigt emne: “den der misfarvning, er det emaljen der er gået af, eller er det en variation i kuløren – den har en form så det nok ikke er slid.” Hvis han tænker videre: “jeg synes nu ikke min mors gamle mågestel havde sådan nogle pletter, og det var da heller ikke slidt”, så er det nu igen mågestellet der er emnet, og pletter og slid er nu momenter ved emnet mågestel. Hvis han tænker videre: “Det kan da ikke være min mors stel, måske er det noget vi har lånt”, så er pletter og slid ved at fremtræde som *betingende momenter* (eller snarere som *negerende momenter*).

Hvis hans kone nu siger: “Du ser så tænksom ud?”, kan det være han svarer: “Ja, jeg tænkte på mågestellet. Er det her det mågestel vi har fra min mor, eller er det noget du har lånt?”, så er det stadig mågestellet der fremtræder som emne, og han fortæller ikke om at han har set nærmere på en bestemt tallerken, han har måske også ‘glemt’ den, men den er nok et letopdukkende emne, som vil kunne fremtræde hvis konen spørger hvorfor han kom til at tænke på det.

Vi kan se at løsningen af det tilsyneladende terminologiske problem er at emnelærens termer er designet til at fange de små variationer i bevidsthedsforløbet der foregår over tid. Det stiller så også nogle krav om at afgrænse beskrivelsessituationerne klart og give præcise beskrivelser af hvad der ople-

ves.

3.14 Udvikling og ændring af emner

En vigtig pointe ved menneskers emne verden er at den udvikler og ændrer sig løbende. En vigtig måde den ændrer sig på er ved indlæring.

Franz From har i sin bog *Drøm og Neurose* (1964) givet eksempler på hvorledes emner ændrer sig under børns udvikling. En beskrivelse som imidlertid også kan ses hos voksne der får erfaring med nye områder af verden.

Gerhard Nielsen har i sin bog *Færdighed og Indsigt* (1964) beskrevet oplevelsesverdenen under indlæringsforløb. Han ser nogle faser under forløbet. En vigtig proces er at der i begyndelsen af et forløb kan blive oplevet en mængde emner personen skal håndtere. Det er en udfordring og kan virke overvældende. Hvis personen kommer videre i læreprocessen, sker der typisk en reduktion af emner fordi mange af de emner der optræder selvstændigt bliver samlet til et emne der så at sige omfatter dem. Når man er nået så langt, behøver man kun at tænke på få emner, mens de mange (del)emner man før oplevede kun melder sig hvis man vil tænke på dem, eller hvis indlæringen ikke rigtigt fungerer. Når det drejer sig om motorisk indlæring, kalder man det for *automatisering*. Delhandlinger der tidligere oplevedes, behøver man nu ikke mere at opleve. Eksempel: Når man lærer at skrive tifinger blindskrift på et tastatur, må man først tænke på hvilke fingre der giver hvilke bogstaver, men efterhånden, sker det 'af sig selv'. Færdigheden er blevet automatiseret, eller ligger 'på ryggraden', som det ofte kaldes.

Denne læreproces som giver *emnekumulation* og derefter *emnereduktion*, er vældig praktisk. Man behøver ikke at tænke på hvordan men betjener bilen, men kan i stedet tænke på hvor man skal hen og hvad man skal lave når man kommer frem.

Når det drejer sig om oplevelser som er væsentlige i sig selv, som eksempelvis nydelse, kan denne proces imidlertid være et problem. Det er almindeligt at man ikke tænker over hvordan maden smager, man har automatiseret spisningen og kan tænke på noget andet, læse imens, se TV, samtale, eller checke sin mobil. Imidlertid går man så glip af nydelsen ved smagen af maden. Det samme kan være tilfældet ved sex. Den rutinerede person bemærker måske ikke så meget hvad der er af oplevelser undervejs, men tænker på hvordan man vil nå målet (begges orgasme), og hvad man skal gøre bag efter. Det beskrives ofte som kedsommelig sex, og spændende sex hører til situationer hvor der sker noget andet, noget som kræver opmærksomhed på detaljer, på de enkelte sanesoplevelser. Det er derfor typisk anderledes sex, sex med nye personer, sex i usædvanlige situationer og steder.

3.15 Bevidsthedsstrømmen

For at beskrive bevidsthedsstrømmen, må vi, som ovenfor, have styr på hvad der er det fremtrædende emne, og hvad er dets fremtrædelsesformer. Begrebet letopdukkend emne er vigtigt, fordi der typisk ligger en del emner og fremtrædelsesformer for disse, som meget let aktiveres, og som veksler mellem at være fremtrædende og blot potentielt fremtrædende under bevidsthedsforløbet. Betingende/negerende momenter er også et vigtigt begreb, fordi emner netop også afløser hinanden når disse momenter fremtræder og bevirker kontinuitet eller brud i bevidsthedsstrømmen.

3.16 Bevidsthedsstrømmen og handling

Det er en vigtig pointe at personer ikke bare er passive modtagere af indtryk, som bearbejdes til oplevelser (som man tit skulle tro når man læser mange psykologiske fremstillinger). Tranekjær begrebsliggør dette ved at tale om *iagttagelsessituationer*. Man bringer sig selv (ved at handle) i en iagttagelsessituation - hvilket får forskellige emner og fremtrædelsesformer for emner til at fremtræde alt efter den situation man er i. Torsten Ingemann Nielsen (1978) har en anden vinkling på sagen ved at tale om handlinger og personens oplevelser under handleforløb. Han skelner mellem oplevelser under handlingen, og oplevelser når man tænker over handlingen. De handlinger han beskriver, er typisk målbestemte. Der findes også handlinger hvis mål er så uklare at man måske ikke vil tale om dem som målrettede. Det er typisk nydelsessituationer, eller omvendt feberoplevelse, hvor alt glider i ét. Det samme kan opleves i situationer hvor personen ikke selv har kontrol over forløbet, eksempelvis når man passer et spædbarn.

3.17 Subjektiv identifikationsprocedure

Hvis en person kommer i tvivl om et emnes art, kan personen gennemføre en subjektiv identifikationsprocedure som består i at bringe sig selv i forskellig observationssituationer i forhold til emnet og undersøge om de nødvendige betingende momenter derved bringes til at fremtræde. Der foretages altså en række handlinger med henblik på at undersøge emnet nærmere.

3.18 Intersubjektiv identifikationsprocedure

Tranekjær har beskæftiget sig med spørgsmålet om identitet af emner der fremtræder for forskellige personer. Det er et gammelt problem i filosofien, men i denne sammenhæng går Tranekjær ud fra den dagligdags erfaring at det er muligt at beskæftige sig med emnerne på en måde så de utvungent fremstår som identiske. En grundig gennemgang af den filosofiske side af problemstillingen kan findes i Favrholt (1999, s. 174), som resulterer i et synspunkt der ligger på linie med Tranekjærs vedrørende muligheden af at

flere mennesker beskæftiger sig med de samme emner. Tranekjær har givet en formaliseret beskrivelse af den måde hvorpå to personer forsøger at sikre sig at de har at gøre med det samme emne. Han kalder dette den *intersubjektive identifikationsprocedure*. Den ligner den *subjektive identifikationsprocedure* ved at de to personer undersøger emnet i forhold til forskellige observationssituationer for at afgøre om de nødvendige betingende momenter er til stede. Forskellen til den subjektive identifikationsprocedure er at hver af de to personer også undersøger emnets fremtræden i lyset af de betingende momenter der fremtræder antropisk ved at den anden person taler om, peger eller på anden måde kommunikerer om emnet. For at være det samme for de to personer skal emnet have samme relationer til andre emner som de to personer i forvejen er enige om identiteten af. Denne del af processen kalder Tranekjær en *intersubjektiv relationsoverensstemmelsesprocedure*. Så længe de to personer er i tvivl om det er det samme emne der fremtræder for dem, kan de fortsætte med at undersøge emnets relationer i form af emnets betingende momenter og disse momenters betingende momenter indtil de er tilfredse med at være nået til en rekursbasis, i form af emner de er enige om identiteten af. De emner der fungerer som en sidste rekursbasis, vil ofte være umiddelbart fremtrædende sanseligt anskuelige emner, således at det er muligt billedligt talt at pege og sige: “det er dette her jeg mener”. I videnskabelige sammenhænge er det ofte de grundlæggende begreber og teorier der fungerer som rekursbasis.

3.19 Om betydningen af opgaveindstillingen for oplevelsen af emner

En person kan indstille sig på forskellige måder som har konsekvenser for personens senere funktionsmåde. Den psykologiske indstillings funktionsmåde kan sammenlignes med en programmørs anvendelse af ‘flag’. Når der er sat et bestemt flag, gennemløber programmet andre sekvenser end når flaget ikke er sat. En fordel ved anvendelsen af flag er at der ikke i programmet behøver at specificeres de nærmere betingelser for hvornår processen forløber på hvilken ud af flere måder. Flaget kan sættes senere efter frit valg, eller kan styres af en anden proces. Det psykologiske indstillingsbegreb opdeles af von Fiandt og Moustgaard i to typer, en kortvarig og en længerevarende, personlighedsbaseret (1977, s. 524). Det der her er tale om, er den kortvarige indstilling. Der er her gennemgået undersøgelser af indstilling forstået som ikke bevidst virkende tendenser der har indflydelse på nye perceptionssituationer, og som er forårsaget af foregående erfaringer. Indstillinger som optræder mere bevidst er opgaveindstillinger. Tranekjær gennemgår eksempelvis (1960) ud fra nogle forsøg af Kurt Lewin hvorledes (personens oplevelse af) opgaveinstruktionen har betydning for personens indlæring. Indstilling foretaget af personen selv som udtryk for et eget frit og bevidst valg er implicit beskrevet af Tranekjær i en række eksempler på hvorledes personen selv ved

at vælge iagttagelsessituation får forskellige emner til at fremtræde. En pointe er Tranekjærs understregning af at personen motorisk handler som led i sin perception. (Dette forhold er også et centralt emne i Favrholtts filosofiske behandling af erkendelsen). I testpsykologien tales om *response style* som et andet ord for testindstilling. Man har særligt været optaget af testpersonens mulighed for at simulere eller på anden måde vælge at præsentere sig i et bestemt lys.

4 Opsamlende om anvendelse af emnelæren

Tranekjærs emnelære er kompleks og detaljeret. Den er udviklet ud fra erfaringer med perceptionspsykologien, men indeholder også ambitioner om at kunne bruges ved beskrivelse af særligt trindhøje videnskabelige emner. Desværre er emnelæren ikke fremstillet systematisk i forhold til sin eksperimentopsykologiske anvendelse. De eksempler der er anvendt ved indføring af emnelærens forskellige termer, henter typisk materiale fra den umiddelbart oplevede dagligdag, og termerne gennemgås ofte med hensyn til deres mulige teoretisk videnskabelige anvendelse.

Dette betyder at der ikke er foretaget en systematisk gennemgang af hvorledes dette metasprog forholder sig til termer der anvendes i eksperimentel forskning og heller ikke i forhold til anvendt psykologi. Hvis emnelæren derfor skal anvendes på konkrete områder, er det nødvendigt så at sige at 'operationalisere' emnelæren begreber i forhold til den konkrete anvendelse.

En anden mangel ved emnelæren er at der ikke er foretaget interpersonel reliabilitetsundersøgelse. Dette er ganske vist ikke et almindeligt krav til et videnskabeligt begrebssystem, men hvis systemet anvendes som et sofistikeret kategoriseringssystem, ville det være relevant at undersøge i hvilken grad dette kan anvendes entydigt af psykologer. Sådanne reliabilitetsundersøgelser kunne være en hjælp til afklaring af mangler i forklaringerne af såvel emnelærens kategorier som de begreber emnelæren bruges til at beskrive, og dermed ville de kunne være en hjælp til afklaring af områder hvor der måtte være teoretiske inkonsistenser eller praktiske ufuldkommenheder.

5 Referencer

- Favrholt, D. (1999). *Filosofisk codex. Om begrundelsen af den menneskelige erkendelse*. København: Gyldendal.
- From, F. (1964). *Drøm og neurose*. København: Schultz.
- Hansen, C.R. og Karpatschof, B. (red) (2001). *Københavnserfænomologien - bisat eller genfødt?*. København: Danmarks Pædagogiske Universitet.

- Ingemann Nielsen, T. (1978). *Handlinger*. København: Dansk Psykologisk Forlag.
- Nielsen, G. (1964). *Færdighed og indsigt. Nogle emner indenfor indlæringens og problemløsningens psykologi*. København: Munksgaard.
- Poulsen, H. (1972). *Kognitiv struktur. Bidrag til studiet af cognitive strukturers betydning for perception og hukommelse*. København: Akademisk.
- Tranekjær Rasmussen, E. (1956). *Bevidsthedsliv og erkendelse. Nogle psykologisk-erkendelsesteoretiske betragtninger*. København: Munksgaard.
- Tranekjær Rasmussen, E. (1960). *Dynamisk psykologi og dens grundlag*. København: Munksgaard.